

Қадылұлы Т.,

ҚХР Орталық ұлттар университетінің
қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің PhD докторанты,
Қытай, Бейжің қ., e-mail:1263205886@qq.com

РОМАН КЕЙІПКЕРІ – ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР (Тарихи романдардағы батырлар образы жайында)

Бұл мақалада тәуелсіздіктен кейін жарық көрген тарихи романдардың арқауына айналған тарихи тұлғалардың көркем тұлғасының жасалуы жайында сөз болады. Батырлар өмірінен алынған тарихи-ғұмырнамалық романдар қай деңгейде жазылды? Көтерген тақырыбы мен идеясы жағында қандай жетістіктерге жетті деген мәселелер тілге тиек етіледі. Сонымен бірге, тарихи тұлғаларды арқау еткен романдарда ортақ сақталып келе жатқан кемшіліктер де көрсетіліп, теориялық мәселелері талданады. Бұл қатарда, Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр», Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» атты тарихи романдардағы батырлар образының сомдалу жағындағы артықшылықтары мен жетерсіз тұстары, сондай-ақ, өзіне тән өзгешеліктері қарастырылады. Әрі тәуелсіздіктен кейінгі тарихи романдардың формалық, стильдік жақтардағы ізденістері мен ерекшеліктері де жан-жақты талданады. Мұнда, жазушының тарихи романдағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын ылайықты орналастыра отырып, тарихи тұлғаның образын көрнектілендіру жақтары нақты мысалдармен түсіндіріледі. Әрі тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың бейнесін ашудағы жазушы шеберлігі мен шығарманың көркемдік қуатын айқындайтын теориялық тұжырымдар ұсынылады. Аталған романдарды талдау барысында зерттеушілердің де сын-пікірлері дәйексөз ретінде алынып, нақты тұжырым жасалды.

Сонымен қатар, тәуелсіздіктен кейінгі жарық көрген тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың образын суреттеу барысындағы сақталған ортақ ерекшеліктер аталған романдарды талдай отырып көрсетіледі.

Түйін сөздер: тәуелсіздіктен кейінгі тарихи романдар, батырлар образы, көркемдік мәселелер, «Дарабоз», «Райымбек батыр», «Есенгелді би» романы.

Khadiluly T.,

Doctoral student of Kazakh language and
Literature Department of Minzu University,
China, Beijing, e-mail: 1263205886@qq.com

Roman characters – historical personalities (On the images of heroes in historical novels)

This article deals with the creation of artistic figures of historical figures, which became the basis of historical novels published after the adoption of independence. At what level are the historical and biographical novels written in the lives of heroes written? Raised topics and ideas enriched the literary language. At the same time, in the novels, which became the basis of historical personalities, the common remaining shortcomings are revealed, theoretical problems are analyzed. In the historical novels «Daraboz» by K. Zhumadilova, «Raiymbek Batyr» by J. Turlybayuly, «Be Yesengeldy» by J. Ahmadi are considered advantages and disadvantages in terms of the embodiment of images and characteristic features of batyrs. After the adoption of independence, the features of the forms and styles of historical novels were analyzed from different angles. Here are a few examples of visualizing the image of a historical person by putting a contrast between historical reality and artistic reality in the author's historical novel. The theoretical conclusions of the novelist skill and artistic power of the work are presented in the disclosure of historical figures in historical novels. When analyzing these novels, the critics of the researchers were taken for the semifinals, and a definite conclusion was made.

Simultaneously, The preservation of the common features of historical figures in historical novels published in the period after independence is analyzed by these novels.

Key words: historical novels after independence, the image of heroes, artistic problems, the novels «Daraboz», «Raiymbek Batyr», «Bi Esengeldy».

Кадылулы Т.,

PhD докторант департамента казахского языка и
литературы университета Миньцзу,
Китай, г. Пекин, e-mail: 1263205886@qq.com

Персонажи романа – исторические личности (Об образах героев в исторических романах)

В данной статье речь идет о создании художественных фигур исторических личностей, ставших основой исторических романов, изданных после принятия независимости. На каком уровне написаны историко-биографические романы из жизни героев? Поднятые темы и идеи обогатили литературный язык. Вместе с тем, в романах, ставших основой исторических личностей, раскрываются общие сохранившиеся недостатки, анализируются теоретические проблемы. В исторических романах «Дарабоз» К. Жумадилова, «Райымбек батыр» Ж. Турлыбайулы, «Би Есенгельды» Ж. Ахмади рассматриваются преимущества и недостатки в части воплощения образов и характерных особенностей батыров. После принятия независимости особенности форм и стилей исторических романов были с разных сторон анализированы. Вот несколько примеров визуализации образа исторического человека путем помещения контраста между исторической реальностью и художественной реальностью в историческом романе автора. Теоретические выводы романистского мастерства и художественной силы произведения представлены в раскрытии исторических фигур в исторических романах. При анализе этих романов критики исследователей были приняты за полуфинал, и был сделан определенный вывод. Одновременно, сохранение общих черт исторических фигур в исторических романах, опубликованных в период после обретения независимости, анализируется этими романами.

Ключевые слова: исторические романы после независимости, образ героев, художественные проблемы, романы «Дарабоз», «Райымбек батыр», «Би Есенгельды».

Кіріспе

Халқының азаттығы жолында аттан түспеген қайраткерлердің кесек тұлғасын танытуда көркем әдебиеттің, соның ішінде тарихи романның ролы зор болды. Тарих қойнауынан сыр тартып, нақты деректерге сүйене отырып, тарихи тұлғаның көркем келбетін жасаған романдардың қатары уақыт өткен сайын толығып келеді. Әрі әр жазушы қазақ тарихында айтулы орын алған атақты батырды әр қырынан суреттеп кемелдендіріп отырды. Көптеген жазушылардың тарихи романдарының негізгі кейіпкеріне айналған әйгілі тарихи тұлғаның бірі – Қаракерей Қабанбай батыр. Даңқты қолбасы Қабанбай батыр – XVIII ғасырдың маңдай алды тұлғаларының бірі. Соғыс кезінде елден ерекшеленіп жалғыз шығып топ бұзған батырға сүйінген Абылай хан «Дара боз» деп ат қойып, айырықша құрмет көрсеткен. Дарабоз батырдың көркем тұлғасы І. Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясында, С. Сыматаевтің «Елімай», Ә. Кекілбаевтің «Үркер», «Елең-алан», Ә. Әлімжановтің «Жаушы», Ұ. Доспанбетовтың «Абылайдың ақ туы», Ж. Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр», Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» романдарында әр қырынан ашылды. Бұл романдарда жазушының негізгі идеялық мақсаттарына орай Қабанбай батыр бейнесін тереңдеп жан-жақтылы суреттемегенімен, оның қазақ

тарихында биік орынға ие тұлға екендігін әсте естен шығарған емес.

Эксперимент

Бұл орайда, Қабанбай образын, тарихи тұлғасын кемелді жасаған қабырғалы еңбектің қатарында Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романдилогиясын айырықша атаймыз. Жазушы бас кейіпкер етіп суреттеген Қабанбай батырдың тарихи-көркем бейнесі жұртшылыққа ауызша айтылып келген тарихи жырлар мен аңыз-әңгімелер арқылы жақсы таныс болатын. Осы деректерді жазушы өз романында мұқият сараптан өткізіп, екшеп қолдана білген. Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романы Қабанбай батырдың тарихи-көркем тұлғасын ашуда бұрынғы тарихи романдарда көп кездесе бермейтін тың оқиға, соны суреттерімен ерекшеленеді. І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Ұ. Доспанбетов, С. Сыматаевтардың романдары жазушының идеялық тақырыбы негізінде бірнеше ғасырларды, тарихи кезеңдерді суреттеу барысында Қабанбай батыр өміріне түс келетін оқиғаларға байланысты ғана Қабанбайдың ерліктері бір қырынан суреттелсе, ал, Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» (Jumadil, 1994: 416) романының оқиғасы негізінен XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталып, Қабанбай батырдың тұтас өмірі, ерлік істері кең эпикалық тыныспен суреттеледі.

Тарихи роман өткеннің із-елесін қуып, ескіні қайталау немесе өткен істерді қайта сапыру емес. Керісінше, тарихи оқиғаларды еске түсіре баяндай отырып, бүгінгі таным, дәуір биігінен қарау яғни уақыт рухына үн қосу. Қоғамдық, әлеуметтік соқталы мәселелер жайлы, әсіресе, адамға тән игі қасиеттер жөнінде философиялық мәнге ие көзқарастарды суреткерлікпен көрсете білуі керек. Міне, бұл тарихи тақырыпқа қалам тартқан жазушының басты ескеретін мәселелерінің бірі. Біз Қ. Жұмаділов романын оқи отырып, жазушының жеке тұлғаның көркем бейнесін жасауда тарихи оқиғалар мен фактілерді ұзақ баяндау барысында идеялық арқауды заман шындығынан іздей алғандығын, әрі бүгінгі күннің өзекті мәселелерін есте мықты ұстай білгендігін байқаймыз.

«Дарабоз» романы әдебиеттанушы, сыншы ғалымдар тарабынан тиісінше зерттеліп, өз бағасын алып келеді. «Дарабоз романының басты жаңалығы, – деп жазады әдебиеттанушы, сыншы ғалым Ш. Елеукуенов: тұңғыш рет Қабанбай батыр мен Абылай ханның бейнесін неғұрлым толымды, толыққанды етіп суреттеді. Қаракерей Қабанбай – Қазақ елінің бас сардарының образын жасау қиынның қиыны. Оның Бөгенбай, шақшақ Жәнібек батырлардың дәстүрін жалғастырушы деп пайымдаушылық ұшырасады» (Елеукуенов, 2011: 85). Сыншы Ш. Елеукуеновтің Қабанбай образын өз деңгейінде сомдап шығу оңайға түспеді деуінің мәні бар. Өйткені, Қабанбай жұңғар соғысы кезіндегі қазақтың қатардағы көп батырларының бірі емес, ерлігі мен азаматтығы сай, беделді ханнан кем түспейтін тұлға. Әрі сансыз қырғын сайысқа түскен Дарабоз батырдың «Суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін» (Судуқ, 1996: 251) дейтін мифке бергісіз ғажайып ерліктері бар. Оның «Қубас» атты тұлпарының өзі фольклорлық шығармалардағы қанатты тұлпарлар сияқты айлық жолды көзді ашып-жұмғанша жететін сиқырлы сипатқа ие болмағанымен, алыс жолды қажымай, белі босамай басатын тұлпардың хас батырға лайық ерекше бітім дараланып суреттеледі.

Жазушы «Дарабоз» романында Қабанбай батырдың образын кілең эпостағы батырлардай ғажайып суреттерге тоғыта бермей, оның қарапайым қазақы болымысы, кісілік келбетін шынайы ашуды да есте ұстайды. Мысалы, батырдың соғыстан толас тапқан күндердегі отбасы адамдары мен ағайын-туыс ортасындағы шаруа қамы сияқты жай істерін баяндай отырып, Қабанбай батырдың шынайы тұлғасын нанымды түрде береді. Батырдың образы негізінен

жорық үстіндегі оқиғаларға байланысты ашылатыны шындық, алайда, батырдың тұлғасын ерекшелеймін деп оны бір сәт те аттан түсірмей, ұрыс даласынан қайтармай қою романның жанрлық талабына да, шындыққа да сәйкесімсіз болар еді. Сондықтан да жазушы Қ. Жұмаділов Қабанбай батырдың образын әр қырынан ашуды мақсат етті.

Романда Қабанбай батыр ерлігіне ақылы, айласы сай қолбасы. Оның елден ерек қайраты көбінде жекпе-жекте сыналаныны рас. Дейтұрғанмен, батыр басқыншы жауды жеңуде жойқын қара күшке емес, стратегиялық парасатқа жүгінеді. Қабанбай батырдың образын шындыққа барынша жанастырып, биікке көтерген тағы бір келелі тұсы – Ел қамын ойлайтын парасатты тұлғасы, адамгершілік асқақ мінезі. Жазушы Қ. Жұмаділов Қабанбай батырдың айырықша образын жасауда оның ерлігіне қайраткерлік тұлғасын тең бере білген. Қысқасы, «Дарабоз» романы Қабанбай батырдың тұлғасын әр қырынан жан-жақты суреттеп, терең ашып бере алуымен құнды. Роман жоңғар шапқыншылығына қарсы соғысты суреттей отырып, бүгінгі заманның өзекті мәселелерімен де сабақтасады. Дәуір сұранысына жауап беру, заманалық сипатқа ие болу – қай уақытта болсын әдебиетке қойылатын негізгі талаптардың бірі. Қай кезеңді, қай дәуірді суреттесе де, көтерген идеялық тақырыбы бүгіннің, келешектің қажетіне жарап, көркемдігі мен шынайылығы жарасым тапса жазушы мұратының іске асқаны, табысқа жеткені болмақ. Іс жүзінде, деталь, оқиға шындығын нанымды етіп жеткізумен шығарманың міндеті орындалмайды. Қаламгердің басты мақсаты да тек деталь, оқиғаның нәзік түйіндерін көркемдік шындық қалыбымен жеткізіп қана қоймайды. Суреттеп отырған өмір шындығын заман, дәуір шындығының биігінде тұрып суреттейді. Жазушы парасатының, суреткерлік мұратының сыналар тұсы да осы. Міне, осы жағынан келгенде, Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романы көркемдік жағынан да, заманалық сипатқа ие болуы жағынан да сәтті шыққан таңдаулы тарихи романдардың бірі дер едік.

Нәтиже мен талқы

Соңғы кезде, қазақ әдебиетінде тарихи тұлғаның көркем образын сомдаған тарихи романдар қатары күн сайын молығып келеді. Бұл әрине, қазақ романдарының белгілі жақтан тың сатыға аяқ басқанын айғақтаса, екінші жағынан, бұл романдар «ұлттық құндылықтарды қайта

қарастырып, тарихымызды тереңдеп тануға, танытуға мол септігі болды» (Maitanov, 1996: 189). Осы орайда, жоңғар шапқыншылығы кезінде ерлігімен де, қайраткерлік тұлғасымен де ерекше көзге түсіп, артында көп аңыз қалдырған, шамамен 1705-1785-жылдары өмір сүрген атақты батырлардың бірі – Райымбек Түкеұлы Хангелдінің тарихи-көркем тұлғасын суреттейтін жазушы Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» атты тарихи романына тоқталамыз. «Райымбек батыр» романы Райымбектің тарихи-көркем тұлғасын жан-жақтылы көрсетуге арналғандықтан да, роман оқиғасы Райымбектің балалық шағынан тартып, атағы шыққан қолбасыға айналғанға дейінгі тұтас барысы баяндалады.

Тарихи роман – тарихи фактілердің хроникалық тізбесі емес. Ол тарихи деректер негізіне сүйене отырып, көркем образ, эстетикалық таным дәрежесіне көтеріледі. Ж. Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» романында автордың алға қойған идеялық мақсаты негізінде тарихи адамдар мен тарихи оқиғалар белгілі мөлшерде өзгерістерге ұшыраған немесе сұрыпталып, жеке характерлер образын көрнектілендіру үшін жинақталған. Мәселен, романда Райымбек батырдың әкесі Хангелді делінеді. Тарихи деректер бойынша айтсақ, негізінде, Хангелді Райымбектің атасы. Өз әкесі Түке. Баласы Райымбекті ат өнеріне баулыған әкесі еді. Өйткені Райымбектің әкесі Түке өте мықты жылқышы, атбапкері болған адам. Романдағы Есжан образы Райымбектің әкесі Түкенің көркем жинақталған тұлғасы болатын. Және де Райымбектің балалық шағы нағашы атасының қолында өткені рас болғанымен, оны соғыс өнеріне тәрбиелеген атасы Хангелді еді. Романның соңына дейін Хангелді келелі істерге ақылшы, қарт батыр ретінде көрінеді. Бұл көркем шығарманың негізгі мақсатын яғни тарихи тұлға Райымбектің образын аша түсуде қосалқы қызмет атқарғаны байқалады.

Романның алғашқы тарауларында бала Райымбектің болашағынан зор үміт байқатқан батыл да ойлы әрекеттері қызықты да тартымды оқиғалар кең эпикалық тыныспен баяндалады. Бала Райымбектің эпос батырларына аң аулап, асау үйретуі, тұтқындағы әкесін құтқарып келуге қам жасауы, алғашқы ұрыстарға қатысуы секілді оқиғалар жанды да, нанымды суреттеледі. Әрі қазақ салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері де оқиғаның өзегінде жымдаса өріледі. Мәселен, «Бәсіре», «Қымызмұрындық» сияқты ертеден жалғасқан салт-дәстүрлерді оқиғаның

қажетіне қарай баяндаса, келесі де, қазақ танымы көрініс береді. Тұтқыннан құтылып келе жатқан әкесінің алдынан аң қуып жүріп алакеуім шақта ойламаған жерден шығып қалады. Әкесін сағынған кекті бала қараңғыда кезіккен бейсауат жүргіншіні жүңғар деп ойлайды да, өз атын ұрандап найза үйіріп құйғыта қарсы шабады. Қазақ танымында бейғам жауға бұқпалап барып, қапы басу ерлік іс емес. Әрі ең арысы аң аулау да «Ысқырып атқан аңның обалы жоқ» деп аңды да үндемей атпаған. Бұл таным романда: «Үндемей шабу – Ұрының ісі екенін, одан қалса қоян жүрек қорқақтың қылығы екенін Райымбек үлкендерден жақсы ұғынған» (Turlybaiuly, 2004: 66) деп авторлық баяндаумен беріледі. Сонымен бірге, Мұңғұл халқының да сенім, нанымы айтылады. Олардың өз дініне, ұстанған салтына адалдығын қолға түскен тұтқын «Олжа Мөңкені» тұзға отырғызып ант бергізу эпизоты арқылы ашады, әрі Мұңғұлдың сүйекті, мәтті қадырлемейтін жиркенішті салтын жеңіл мысқыл арқылы түйреп өтеді. Сапарда келе жатып Хангелді батыр қонтайшылары өліп қайғырып мас келе жатқан жоңғарларға кезігіп: «Қонтайшыларыңның өлігін ит жесін» деп көңіл айтады. Бұл қазақ халқы үшін айтқанда жантүршіктірер қарғыс сөз болғанымен, Мұңғұл халқының салты, танымы еді.

Соңғы кезде жарық көрген біршама тарихи романдарда ортақ кездесіп жүрген бір ағат таным бар. Ол – «Туды сую». «Райымбек» романында Ж. Тұрлыбайұлы: «Райымбек тудың етегінен қос қолдап ұстап, ернінің үшымен сүйді» (Turlybaiuly, 2004: 340) деп жазады. Жазушы Ж. Ахмеди «Айтұмар» романында: «...Нұрабай қос қолының алақанымен аялай тартып, алдымен ерін үшін тйгізіп сүйді» (Ақмаді, 2009: 413) деп суреттейді. Қазақ эпостарында, батырлар жырында «Туға ерін тигізіп сую» кездеспейді. Ел тағдыры сынға түскен шешуші шайқастарға аттанар алдында ақ боз жылқыны құрбандыққа шалып, батырлар ант берудің рәсімі ретінде туды қандаған. Ал «туды қандау» жай ғана ант берудің белгісі емес, ол «туды жанды нәрсе» дейтін магиялық танымнан келіп шыққан. Бұл туралы Серікбол Қондыбай «Жауынгерлік рух кітабы» атты еңбегінде: «Қазақта туды сүймейді. Бұл ғұрып – Орыстық-европалық әскери дәстүрден ауып келген. Қазақтікі туға маңдайын тйгізеді» (Qondybai, 2006: 118), – деп жазады. Қазақ танымында жоқ дүниені мұқият барлап түсінбей тұрып, келсін-келмес жеңіл сүйкей салу дұрыс болмас. Терең тарихи таным мен ұлт болымысынан көп дерек беретін фольклорлық дүниелер

осындайда жазушыға зор мүмкіндіктер береді деп ойлаймыз.

Жазушы Ж. Тұрлыбайұлы романында Райымбек батырдың көркем тұлғасын ашуды мақсат етіп, тарихи оқиғаларды бас кейіпкердің төңірегінде өрбіте отырып та, адамдардың жан дүниесіне үңіле білгені – Қанымжан, Есжан образынан көріледі. Есжанның іске шөгел қырағылы, сыншылдығы, спарлығы, жайсаң жомарт мінезі, Қанымжанның мейірбан, жайдары, жарқын қасиеттері әр қырынан суреттеліп, оқырманға көңілді, жағымды әсер сыйлайды. Бұл екеуі де елеулі көркемдік жинақтаудан өткен көркем бейнелер. Қысқасы, жазушы дәуір шындығын тарихи адамдар болмысымен қабыстыра отырып, көркемдік шындық деңгейінде жеткізіп бере алған. Романның тілі шұрайлы. Автордың оқиғаны баяндау тәсілі, суреттеулері көңілге қонымдылығы романның әр сөйлемінен анық аңғарылады.

Қазақ тарихында бүкіл өмірін елі үшін арпалыспен өткізген даңқты ерлер, жалынды күрескерлер, алтын жақ абыз би мен аруақты батырлар аз болмаған. Олардың кейбірі жау келгенде батыр, дау туғанда би де болған күрделі тарихи тұлғалар еді. Сондай көп қырлы тарихи тұлғаның бірі – Есенгелді Құдайназарұлы. Батырдың көркем-тарихи тұлғасын жан-жақты ашуды мақсат етіп жазушы Жанат Ахмади «Есенгелді би» атты тарихи роман жазды. Романның идеялық арқауы – Есенгелді батырдың тарихи өміріне арналғанымен, онда қазақ халқының бір дәуірдегі басынан кешкен тарихи өмірі баяндалады. Есенгелді өмір сүрген уақыт – Жоңғардың қазақ даласына шапқыншылық жасап, бейуаз халықты аяусыз қырғынға ұшыратқан мезгілге тура келеді. «Батырды заман тудырады» дегендей алмағайып кезеңде әр азаматтың өз елін, алтын бесік мекенін қорғауға борышты екені шындық. Елбасына күн туған сол бір кезеңде қатарынан озып, елге пана болған айбарлы азаматтың ерлік істері, қайраткерлік тұлғасы, адамгершілік асқақ бейнесі романда кеңінен суреттеледі (Qazaq romanu: Otkeni men bugini. 2009: 411).

Жазушы Есенгелдіні айтулы батыр қолбасы, шешен би ғана емес, елінің қамқоршысы, панасы болған үлкен кісілікті көп қырлы тұлға ретінде сипаттайды. Оның жекпе-жекте жүңғардың Жамса Дондаба сияқты не бір дойыр батырларын жеңгенін, жүңғарға қарсы жорықтарда көрсеткен ерліктерін суреттеу арқылы оның батыр тұлғасын көрсетсе; аға билерге еріп жүңғар ордасында тұтқында жатқан Абылайды алып қайтуы,

әрі жат елдің алдында бүгежектемей тең тұрып уәжді ой айтып, иландыруы жас Есенгелдінің ел алдындағы абыройын асқақтатады. Сонымен бірге, жазушы Есенгелдінің жиырма жасының өзінде «Есенгелді шешен», «қылыш би», «шешен қызай» атанғанын айтып, тағы бір қырын ашады. Әрі оның шешендігін «күн дауы», «ар дауы», «көз құны» секілді ел ішінің даулы мәселелерін қалай шешкенін суреттей отырып, оның қиядан жол тапқыштығын, тапқырлығын жеткізе көрсетіп, шынайы тұлғасын ашуға күш салады. Мәселен, бірде Матай руынан шыққан Қайып би Есенгелдінің нағашы жұрты сары Үйсін еліне кісі құнын даулап келеді. Кісімді өлтірдің деп Матай жақ айғұлақтанып ат ойнатуға айналады. Ауылда сары Үйсін сөзін ұстап отырған шапырашты Жарылғап биге ырық бермей, даугерлер өрекіп тұрғанда жолаушылап кеткен Есенгелді келіп қалады да, өршіген даудың өзегіне су құяды. Есенгелдінің шешендігін, әділдігін көрсету үшін алынған бұл көшпелі сюжет өзге билерге де телініп жүр. Мәселе, онда емес, жазушының қазақ би-шешендеріне қатысты түрлі материалдарды екшеп, орынды пайдалана білгендігі еді.

Есенгелдінің батырлығы мен шешендігінен сырт, оның қарапайым адам ретіндегі кісілік тұлғасын ашатын шынайы өмірге жақын нақты оқиғалар да кездеседі. Мұны жазушы негізгі оқиға ішінде қыстырма баяндаумен кірістіріп отырады. Мәселен, «Мамырсу» келісіміне байланысты сауда орталығының ашылып, қазақтардың бұтартар көлігі жылқысын көптеп саудалай бастауын айта келіп, қазақ үшін жылқының алатын маңызын кешегі жорыққа мінген батырлардың тұлпарларына байланыстырып таратып баяндайды, әсіресе, Қабанбайдың Қубас атын айырықша атайды. Осы тұста, автор сөз ыңғайына қарай Есенгелдінің тұлпарына байланысты мынадай оқиғаны келтіреді: «Қызайдан шыққан Қарамеңде бір сапарда Есенгелдінің қырғыз ханы Құсбектен түсірген шақпақ бедерлі, Көктеңбіл тұлпарын сазға батырып өлтіріп алады. Есенгелдіден ұялған ел жақсылары аттың нарқын он бестіге бағалағанда, ат иесі өлген атқа бола Есенгелді деген атымды былғамайын. Дұшпан арасында «ит төлеуі бір күшік» болса, ағайын арасында ат төлеуі бір тай емес пе? басына ат берсе болғаны деп сөзге тоқтайды. Қызай ішінде «Есенгелдінің тұлпары да бір аттың құнымен біткен» деген аңыз қалады» (Aqmadi, 2006: 408). Жазушы Ж.Ахмади осы шағын деталь арқылы Есенгелдінің жомарт мінезін, адамгершілік қасиетін, образын тереңдей аша түседі.

Романда билердің сөз сайысына түскен тұстары шешендікпен берілген. Жазушы Ж.Ахмади халық тіліне ғана емес, қазақ халқының шаруашылығына, салт-дәстүріне өте жүйрік екендігін аңғартады. Романда Қазыбек би жиені Жәнібекке: «Жас күніңнен жылқы іңіртінің жесегімен жетілдіріп едім» дейді. Жылқы түлігінің қасиетін, қыр-сырын қанық білетін адам ғана мұны жақсы түсінеді. Әрине, бұл жазушының өмірді терең бақылап қана қоймай, оны керекке жарата білгенін айғақтайды. Мұнан басқа, романда қазақтың қыз ұзату, келін түсіру, той салтанаты т. б. салт-дәстүрлері көрініс береді, әрі қазақтың жауын да құшағына тарта білетін дарқан мінезін, мейірбан ақкөңілділігін, адамгершілігін қонтайшы Ғалдан Сереннің жиені Әмірсананы Есенгелдінің бағып, науқасынан айырықтырғаны туралы оқиға арқылы көрсетеді.

Есенгелді тарихи тұлға. Алайда, жазушы оны хроникалық барыспен айнытпай көшіріп шықпайды. Олай істеу көркем шығарманың принципіне жат. Заман дауылы көміп, ескіріп санадан өше бастаған тарихты жазушы факт негізінде суреткерлікпен өңдеп, аршиды, көркем образ жасайды. Жазушы Ж. Ахмади бұл романында өзінің ойға алған идеялық мақсатына сай тарихи тұлғаның алуан қырларын, азаматтық тұлғасын жасау үшін көптеген тарихи оқиғаларды, шежірелік материалдарды екшеп пайдаланады. Әсіресе, тарихи тұлғаның қоғамдық қызметін, халық алдындағы орнын биіктете көрсетуде ел тағдырына қатысты тарихи оқиғаларды шеберлікпен керекке жарата білді. Атақты батырлармен, би- шешендермен үзеңгі серік боп, ел бірлігін қорғап, жауға да, дауға да сурыла кірісетін өткірлігін суреттеу арқылы романның идеялық арқауын шыңдап, көркемдік әсерін тереңдете түседі.

«Есенгелді би» романында табиғат суреті онша көп емес. Дейтұрғанмен жазушы табиғат аясындағы көріністерді кейіпкеріне тамашалата отырып, одан терең сыр түйетін тұстары да кездеседі. Жоңғарлар ауылды шауып қыстаулыққа өрт қойып, балапан шығарып жатқан кептерлерге садақ оғын жаудырғанда үрейі ұшқан кептерлер ауылдан едәуір алыстағы сарқыраманы келіп паналайды. Бала Әлет әкешесі тірі кезінде өзі қол баққан кептерлерін көруге осы сарқырамаға келеді. Жаны жара бала Әлеттің алдынан шыққан көңілсіз жағдай кептерлеріне де мұнда «Жаудың» тигені еді. Көкшұбар қаршығаның үнемі кептерлерді аулайтынын өз көзімен көріп: «Кептерлерімнің жау қалмағы осы зұлым екен-ау» деп ойлайды.

Жазушы табиғат аясындағы осы қайшылықты құбылысты бала Әлеттің басындағы тағдырмен параллель етіп суреттейді. Романның екінші бөлімінде жазушы сол дәуірдегі қазақ басына түскен жағдайды қараша құстардың қоңырқаздарды мекенінен бездірген жексұрын әрекетін суреттеу арқылы көрсетіп береді. Есенгелді қасына ерткен жоңғар Әмірсанаға сендер де бейне қоңырқазды мекенінен лас қылғымен бездірген қараша құстар сияқтысыңдар дегенді аңдатады. Романдағы бұл шағын эпизод орынды алынған. Жазушы табиғаттың көрінісін, құбылысын адам өмірімен шендестіріп, Символдап немесе көркемдік жинақтаудан өткізіп бейнелесе, солғұрлым шығарманың идеялық өрісі, эстетикалық әсері тереңдей түседі. Бұдан жазушының бейнелеудегі дара көркемдік стилі де айқын жүз беріп отырады.

Романның тағы бір артықшылығы – әр рудағы батыр, билер сияқты тарихи адамдарды түгендеп, көбінің тегі, тарихынан да мол шежірелік мағұлмат беруі. Алайда, көркем шығармаға басы артық деректерді тықпалай беру шығарманы негізгі бағытынан адастырады. Бұл жағдайлар кейбір тарихи деректерді қиыстырып романға қосып жіберуінен байқалады. Романның ең соңғы тарауы тұтастай Қызай ананың яғни Күнбикенің билік айтуына арналады. Бұл мазмұн тарихи тұлғаның образын ашуға, романның мазмұнын толықтай түсуге қызмет етіп тұрған жоқ. Оқырманға романға оқыстан қосылып кеткен бөлек дүние секілді әсер қалдырады. Міне, бұларды болмысыз ағаттық деп қарасақта, романның көркемдік тұтастығына, идеялық арқауының шымырлығына әсерін тигізбей қоймайды.

Сөз жоқ, Ж. Ахмади өз жазу стилі қалыптасқан талантыты жазушы. Оның қаламынан туған әр туынды өзгенің дүниесіне қосылмайтын бөлек бөгенайға ие. Бұл жазушының қазақтың сөз байлығын меңгергені соншалық. Әр шығармасын оқып отырып, не бір ойға оралмас қанатты тіркестерді, афоризмдерді кездестіреміз. Жазушының шешендікпен берген соны да сом ойлары шығарманы тілдік жағынан қуаттандырып, әсерге тоғытып тұрғаны айқын байқалады. Романның тілі демекші, осы жерде мына бір істі қыстыра кеткіміз келеді. Жазушы тек құрғақ шешендікке сүйеніп кемел дүние жаза алуы екіталай. Ғасырлар биігінен көктей өтетін ғұмырлы шығарма жаза алуы үшін, қаламгерге өзі суреттемекші болған қоғам, дәуір, тарихи оқиғаларды терең барлай алатын ойшылдық, парасаттылық, сыншылдық қажет. Бұл жерде

шығарманы көркемдікке жеткізетін, оның төрт тұрманын толықтаудың алғы шарты болатын тілдің ролін әсте төмен бағалау немесе сәл қарау деген мағына тумады. «Ең көркем сөз – орынды айтылғаны сөз» деген қағида бізге осыны ескертіп тұрғандай.

Жазушы Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» романында емеурінмен айтса да жеткілікті нәрсені немесе бір ғана мақалмен бейнелейтін ойды біршама мақал-мәтелді, афоризмді үсті-үстіне үстеп қолданып, көп сөзділікке жол береді. Бұл жағдай, әсіресе, «Айтұмар» романында көп белең алады. Жазушының бір романда 500-ден астам мақал-мәтел қолдануына қарап, роман халық тіліне бай, шешендікпен жазылған екен десек те, мақал-мәтелдер мен афоризмдердің роман көлемінің едәуір бөлігін иелеп тұруы – Көркем шығарманың принцип, талаптарына салып қарасақ та дұрыс келмейтіні бесенеден белгілі болып тұр. Негізі, шығарма көркемдігі бояуының қалыңдығында емес, шеберлік сиқырында, айтарын қапсыз, ұтымды бере алуында болса керек.

Қазақ әдебиетіне «Дүрбелең», «Шырғалаң шақ», «Есенгелді би», «Жарылқап би», «Айтұмар» сияқты сүбелі романдар сыйлаған талантты жазушының жасампаздығындағы азда-

ған әттеген-айларды айтпағанда, көркемдік жағынан болсын, дәуір шындығын бейнелеуде, әлеуметтік маңызды мәселелерді көтеруде болсын әдебиеттің алға қойған талап биігінен төмендеп, олқы соғып тұрған жері жоқ. Жазушының қазақ әдебиетіне, жүйеден қазақ сөз өнерін байытуға, қордаландыруға аянбай еңбек сіңіргендігіне ешкім де шұба келтіре алмайды. Не жазса да ойы саңлақтанып тұратын мұндай шешендікті біз Ә. Кекілбаевтан, сосын, С. Сматаев пен Ж. Ахмадайұлынан кездестірдік. Алда суреткер туындыларының күн сәулелі келешек табарына, жұрт жүрегінде жыр боп жаттала беретіне сеніміміз кәміл.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, батырлар образын сомдаған бұл романдар қазақ тарихи романының арнасын кеңейтіп, байыта түскен табысты еңбектер саналады. «Ерлік өнегелері тарихты нұрландыра түседі» деп В. Гиюго айтқандай елін жаудан қорғап, даудан сақтаған батырлардың ерлікке толы өмір жолдарын, өнегелі істерін қайта жаңғырту арқылы қазақ тарихының әлі сыры ашылмай жатқан беймағұлым тұстарын тануға мүмкіндік туады.

Әдебиеттер

- Жұмаділов Қ. Дарабоз. Тарихи роман. 1-кітап. – Алматы: Шабыт, 1994. – 416 б.
 Елеукенов Ш. Шығармалары, 1-том. – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.
 Жұмаділов Қ. Дарабоз. Тарихи роман. 2-кітап. – Алматы: Шабыт, 1996. – 423 б.
 Сыдықов Т. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 251 б.
 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 335 б.
 Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. – Алматы, 2004. – 456 б.
 Қазақ романы: Өткені мен бүгіні (Ұжымдық монография). – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
 Ахмади Ж. Айтұмар. – Алматы: Мирас, 2009. – 512 б.
 Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. – 240 б.
 Ахмади Ж. Есенгелді би. – ҚХР, Үрімжі: Шинжяң жастар-өрендер, 2006. – 467 б.

References

- Aqmádi J. (2006) Ecengeldi Bi. [Bi Esengeldy], Urmji: Xinjag, jastarorender, 467 p. (In Kazakh)
 Aqmádi J. (2009) Aytumar [Aytumar], Almaty, Mirac, 512 p. (In Kazakh)
 Sydyq T. (1996) Qazaq tariqromany [Kazakh historical novel], Almaty: Er-Dwlet, 251 p. (In Kazakh)
 Elewkenov SHI. (2011) Shyǵarmalary [Works], 1-tom. Almaty: Foliant, 536 p. (In Kazakh)
 Hondybai C. (2006) Jawyngerlykrwhkytaby [Book of warrior spirit], Almaty: NurlyÁlem, 240 p. (In Kazakh)
 Jumádil Q. (1994) Daraboz [Daraboz], Almaty: Shabyt, 416 p. (In Kazakh)
 Jumádil Q. (1996) Daraboz [Daraboz], Almaty: Shabyt, 423 p. (In Kazakh)
 Maitanov B. (1996) Qazaqromany jáne psiqologialyqtaldaw [Kazakh novel and the analyzing in psychology]. Almaty: Canat, 335 p. (In Kazakh)
 Qazaqromany: Otkeni men bugini (2009) [The past and present of Kazakh novels]. Almaty: Almaty basfa uui, 644 p. (In Kazakh)
 Qondybai C. (2006) Jawyngerlikrwq kitáby [Book of warrior spirit], Almaty, NurlyÁlem, 240 p. (In Kazakh)
 Turlybauly J. (2004) Raiymbekbatyr [Raiymbekbatyr], Almaty, 456 p. (In Kazakh)